

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ**

Д 10.07.340 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 42/49-08/ -115 (575.2) (043.3)

Ботобекова Айшат Токтоназаровна

**Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес
байланыш каражаттар системасы**

Адистиги 10.02.01 – Кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2007

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунда аткарылды.

- Илимий жетекчи:** филология илимдеринин кандидаты,
доцент **Конкобаев К.**
- Расмий оппоненттер:** филология илимдеринин доктору,
доцент **Маразыков Т.С.**
филология илимдеринин кандидаты,
доцент **Жумалиев Ж.**
- Жетектөөчү мекеме:** **К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети, кыргыз тили кафедрасы.**

Диссертация 2007-жылдын _____ саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы (тенуюштуруучу - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д. 10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2007-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты Жайлообаев Б.А.

Диссертациянын жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминде вербалдык эмес (лат. verbal - сөз, тил; non-verbal - тилдик эмес) каражаттар жана анын курамына кирген бирдиктер, алардын байланыш-катыш мезгилиндеги уюшулуш, колдонулуш чен-өлчөмдөрү, тил менен болгон карым-катышы, сүйлөшүүдөгү мааниси жөнүндөгү маселелер бүгүнкү күнгө чейин атайын илимий изилдөөгө алына элек. Ал эми орус тил илиминде, чет элдик лингвистикада, айрым тектеш түрк тилдеринде вербалдык эмес каражаттардын тил менен болгон карым-катышы, сүйлөшүүдөгү орду, маани-маңызы, улуттук өзгөчөлүктөрү, жалпы лингвистикалык табияты, ымдоо-жаңсоо белгилеринин көркөм чыгармада каармандардын образын түзүүдөгү ролу жана жүрүм-турум эрежелеринин маданият, өлкө таануу багытындагы мааниси көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынып, сүйлөшүүнүн коммуникативдик бирдиги болгон ымдоо-жаңсоо белгилерин иликтөөнүн илимий-теориялык жана практикалык зарылчылыгы бар экендиги аныкталган.

Өзара пикир алышууда айтуучунун угуучуга билдирген маанилүү маалыматтарын жеткирүүчү кошумча каражаттарды камтыган үндүн түрдүү угумдарынын, сүйлөшкөндөрдүн кыймыл-аракеттеринин, ымдоо-жаңсоо белгилеринин сүйлөшүүдөгү кызматына кыргыз тил илиминде, жогоруда белгиленгендей, алигиче олуттуу көңүл бурулбай келет. Айрым окумуштуулардын эмгектеринде сөз болуп жаткан маселенин кээ бир жактары гана изилдөөчүлөрдүн максаттарына ылайык учкай каралгандыгын белгилөөгө болот. Демек, азыркы кыргыз тил илиминде сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилерин, үндүн түрдүү угумдарын уюштуруучу каражаттарды, алардын сүйлөшүүдөгү кызматын аныктоо илимий-теориялык тактоолорго муктаж көп өңүттүү маселелерден болуп саналат. Кыргыз тил илиминде ымдоо-жаңсоо белгилеринин атайын илимий изилдөөнүн объектиси боло электиги, сүйлөшүүдөгү бул каражаттардын жалпы системасынын кандай болгондугу, курамы эмнелерден турары такталбагандыгы жана коммуникативдик бирдик катары жалпы табияты, уюшулушу, колдонулуш жагдай-шарттары лингвистикалык багытта изилденбегендиги **теманын актуалдуулугун** айкындап турат.

Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунун «Кыргыз тилинин калыптанышы, өнүгүшү жана кызматы», «Кыргыз адабий тилинин өнүгүшү» аттуу көп жылдык илимий-изилдөө программаларынын бир бөлүгү катары аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Улут болуп калыптанышы кылымдарды камтыган кыргыз эли өзүнүн тарыхый жолунда жалпы бир тилдин, маданияттын, үрп-адаттын, каада-салттын, диний ишенимдин, бир рухтун ээси болгон, өз жашоосунун философиясын жараткан, анын принциптеринде коомдук турмушту калыптандырган. Азыркы кыргыз таануунун башкы максаттарынын бири - калыптанышы жүздөгөн кылымдарды камтыган кыргыздардын байыркы дүйнө таанымынын ар түрдүү кубулуш, көрүнүштөрүн изилдеп, алардын түзүлүшүнүн ички жана тышкы системаларын аныктоо, кубулуш, көрүнүштөрдүн каражаттарын сыпаттоо аркылуу кыргыздардын жалпы маданиятынын өнүгүш тарыхын калыбына келтирүү. Демек, кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес каражаттардын

табият-маңызын терең жана ар тараптан ачып берүү, алардын пикир алышуудагы, дегеле, кыргыз таануудагы ордун аныктоо иштин **башкы максаты** болуп саналат. Бул жагдайдан алганда, кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү ымдоо-жаңсоо белгилеринин системасын кыргыз тил илиминин изилдөө объектисине айландыруу - жогоруда белгиленген максаттардын бир бутагы болору шексиз. Ал эми бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн:

1) кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилерин системага келтирүү;

2) ымдоо-жаңсоо белгилеринин сүйлөшүүдөгү табиятын, өзгөчөлүктөрүн, негизги белгилерин аныктоо;

3) ымдоо-жаңсоо белгилеринин, үндүн ар түрдүү угум, басым, тыным, унчукпоо кубулуштарынын сүйлөшүүдөгү кызматын белгилөө;

4) ымдоо-жаңсоо белгилеринин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктап, алардын башка элдерден бөтөнчөлөнгөн айырмачылыктарын тактоо;

5) ымдоо-жаңсоо белгилерин классификациялоо;

6) синоним, омоним, антоним ымдоо-жаңсоолорду аныктоо;

7) өзара сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилеринин маанисин ачуу жана аларды чечмелөө жагдайында кетирилген каталыктарды эске алуу;

8) ымдоо-жаңсоо белгилеринин түзүлүшүн аныктоо сыяктуу ж.б. **милдеттерди аткаруу** талап кылынат.

Изилдөөнүн объектиси катары табияты ар тараптан изилдене элек кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес каражаттардын башкы өзөгүн түзгөн ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы, адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр, үндүн ар түрдүү угумдары каралды.

Изилдөөдө илимий булак катары вербалдык эмес каражаттардын негизги бөлүктөрү болгон кинесикага, проксемикага, фонацияга арналган лингвистикалык илимий адабияттар, макалалар, авторефераттар, диссертациялар, сөздүктөр, энциклопедиялар пайдаланылды. Илимий талдоого автор 1997-2006-жылдар ичинде топтогон кыргыз тилиндеги 200дөн ашык ымдоо-жаңсоо белгилери, сөз каражаттары, үн угумдары алынды. Мисалдар азыркы кыргыз адабиятынын чебер өкүлдөрүнүн прозалык чыгармаларынан, жергиликтүү гезит, журналдардан, видеотасмалардан, эл оозунан жыйналган маалыматтардан чогултулуп, далил катары колдонулду.

Ымдоо-жаңсоо белгилеринин улуттук бөтөнчөлүктөрүн аныктоо үчүн өзара салыштыруулар жүргүзүлдү. Ошол себептен, бул диссертациялык эмгекте тектеш түрк жана башка чет элдеринин ымдоо-жаңсоо белгилери да пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда кыргыз тил илиминде биринчи жолу табигый тилге кошумча байланыш каражаты катары колдонулган, кыргыздар миңдеген жылдар калыптандырган, алардын сүйлөшүүсүндө өзгөчө коммуникативдик маани жарата алган вербалдык эмес каражаттар атайын монографиялык изилдөөгө алынды. Натыйжада, кыргыздардын сүйлөшүүсүндө дайыма колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилери, тулку-бойдун ар кыл ал-абалы, ар түрдүү үн ыргактары, алардын сүйлөшүүдө пайдаланылышы, информация туюндуруу жолдору, ыктары, табият-маңызы жана колдонулуш жагдай-шарттары аныкталды. Ошондой эле ымдоо-жаңсоолор, башка тилдик эмес элементтер кыргыз тилинин башка каражаттарындай эле коммуникативдик мааниге ээ экендиги илимий

негизде далилденип, бул каражаттар кыргыз тил илиминде автор тарабынан биринчи ирет системага келтирилди.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Илимий изилдөөдө вербалдык эмес семиотика жана паралингвистика илиминин түптөлүшүнө негиз салган орус, батыш, тектеш түрк элдеринин жана кыргыз тилчи-окумуштууларынын паралингвистикага тике жана кыйыр түрдө арналган эмгектериндеги теориялык жоболор, илимий тыянактар методологиялык негиз катары пайдаланылды.

Кыргыз элинин улуттук жүрүм-турум эрежелерин аныктоо үчүн орус, батыш жана тектеш түрк элдеринин ымдоо-жаңсоо белгилери менен өзара салыштырууда, архаизм, неологизм ымдоо-жаңсоо белгилерин талдоодо тарыхый-салыштырма, сыпаттама, типологиялык методдор колдонулду. Ымдоо-жаңсоо белгилеринин ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн чечмелөөдө функционалдык анализ, бул белгилердин көркөм чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн тактоодо семантикалык, стилистикалык, статистикалык анализ ыкмалары колдонулду.

Иштин практикалык жана теориялык мааниси. Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларынын филология, тарых, этнография, этнология, социология, психология, саясат таануу, маданият таануу адистиктеринде окуган студенттерге өтүлчү «Текст таануу», «Вербалдык эмес семиотика», «Чечендик өнөр», «Политология», «Этнография», «Этнолингвистика», «Сүйлөшүү маданияты» сыяктуу ж.б. сабактарда пайдаланууга, кыргыз тилин чет элдиктерге, жалпы эле, кыргызчаны үйрөнүүнү каалагандарга окутууда колдонууга болот. Кыргыз тилинин ымдоо-жаңсоо каражаттарын мамлекеттик кызматкерлер, саясатчылар, элчилик кызматты аркалагандар, ишкерлердин окуп, үйрөнүүсү да зарылдык. Булардан тышкары жогорку окуу жайларында, мектептин жогорку класс окуучуларына да атайын курс, факультативдик сабак катары окутууга болот. Ошондой эле кыргыз элинин улуттук жүрүм-турум өзгөчөлүгүн, каада-салтын эл колдонгон ымдоо-жаңсоо белгилери аркылуу аныктоодо бул диссертациялык иштин материалдары чоң көмөк көрсөтө алат. Эмгек сүйлөшүүнү лингвистикалык, коммуникативдик жана жалпы филологиялык аспектиде иликтөөгө алуучулар үчүн таяныч материал да боло алат. Диссертациянын материалдарын кыргыз тилинин теориялык жоболорун жаңы тармактардын табылгалары менен толуктоодо, кыргыз тилинин байланыш, коммуникативдик системасын тереңирээк түшүнүүдө жана кыргыз тили боюнча жазылган окуу китептерин, окуу куралдарын, ар түрдүү максаттагы сөздүктөрдү түзүүдө да кеңири колдонууга жарайт.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган вербалдык эмес каражаттар тилдик каражаттар сыяктуу эле сүйлөшүүнүн, коммуникациянын негизги куралы болуп, сүйлөшүүдө информация туюндуруу, эмоцияны билдирүү өзгөчөлүктөрүнө ээ;

- кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган вербалдык эмес каражаттар бир нече (фонация, кинесика, проксемика) түрлөргө бөлүнөт;

- ымдоо-жаңсоо белгилери жалпы, улуттук, жеке өзгөчөлүктөрүнө, б.а., ымдоо-жаңсоону колдонгон адамдын жынысына, жаш-курагына, социалдык, физиологиялык ал-абалына, мүнөзүнө, маданиятына, айтуучу менен угуучунун жеке адамдык факторлоруна байланышта болот;

- ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүү учурунда маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө, колдонулган чөйрөсүнө, соматикалык белгисине, тарыхый-

семантикалык жана пикир алышуучулардын жынысына, жаш-курагына карата бөлүштүрүлөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Бул диссертация автордун топтогон материалдарынын негизинде жеке өзү гана жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн натыйжасы болуп саналат.

Иштин апробацияланышы. Иштин негизги жоболору Ош мамлекеттик университетинде «Мамлекеттик тилдин окутулушу жана изилдениши» (2001), Робиндранат Тагордун 140 жылдыгына арналган «Индия и Кыргызстан: Взаимодействие цивилизаций» (2001), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде Б.Алымовдун 70 жылдыгына арналган «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана улуттук филологиянын проблемалары» (2003) аттуу илимий, илимий-практикалык конференцияларда, Түндүк Кипрдеги Гирне-Америка университетинде байыркы түрк тили жана маданиятына арналган “Türk Dil ve Kültürünün en Eski Dönemleri – Tarihi Gelişme Çizgisi - Kıbrıs Ulaşması – Bugünkü Durumu Uluslar Arası Bilgi Şoleni’ (2005) деген темадагы эларалык симпозиумда докладдар жасалган. Диссертация 2005 - жылдын 19 - октябрында Тил илими институтунда талкууланган.

Диссертациянын негизги мазмуну 2 монография, 1 сөздүк, 10 илимий макала жана 1 тезис катары жарыяланды. Бир макала Москвада («Московский лингвистический журнал»), 1 тезис Түндүк Кипрде жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, эки бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү - 179 бет, диссертациялык изилдөө - 168 бет, колдонулган адабияттар - 11 бет. Колдонулган адабияттар 123 эмгекти камтыйт, булардын тогузу англис тилинде, калгандары кыргыз, орус, башка түрк тилдеринде жазылган.

Диссертациянын негизги мазмуну

«Киришүүдө» тандалып алынган теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы ж.б. маселелер каралган.

Иштин биринчи бөлүмү вербалдык эмес каражаттардын тил илиминде изилденишин талдоого арналган. Бул бөлүмдүн биринчи параграфы **«Паралингвистика илиминин жаралуу жана калыптануусу»** деп аталат да, мында паралингвистика илиминин тил илиминде изилдениш тарыхынан маалымат берилет.

Сүйлөшүү вербалдык жана вербалдык эмес (тилдик эмес каражаттар: морзе тили, дудук-дүлөйлөрдүн жаңсоо тили, жол эрежелери, ымдоо-жаңсоолор, үндүн түрдүү угумдары, ар кыл белгилер ж.б.) негизде болот. Вербалдык эмес сүйлөшүүнүн башкы өзөгүн түзгөн анын негизги үч бөлүгүн - **кинесиканы** (ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ар түрдүү ал-абалы), **фонацияны** (үндөгү түрдүү угумдар, басым, тыным, унчукпоо сыяктуу кубулуштар), **проксемиканы** (пикир алышуучулардын аралыкка болгон мамилеси) **паралингвистика** илими изилдейт. **Паралингвистика** (лат. para - кошумча, жардамчы, жакын) кыргыз тил илиминде жаңыдан гана иликтенип келе жаткан тармактардын бири болгондуктан, бул илим

кандай вербалдык эмес каражаттарды изилдейт, деги эле, вербалдык эмес каражаттар деген эмне жана алардын курамына кандай белгилер кирет ж.б.у.с. маселелер ушул бөлүмдө каралды.

Бул илимдин курамдык түзүлүшүн аныктоо - паралингвистикадагы талаш маселелердин бири болуп саналат. Аталган маселе боюнча жалпы тил илиминде эки карама-каршы көзкараш өкүм сүрүп келүүдө. Биринчи көзкараштагылар (Т.М.Николаева, Б.А.Успенский) паралингвистиканы кең жана тар мааниде түшүнүүгө болот деп эсептешет да, анын курамына бүтүндөй вербалдык эмес семиотикалык белгилерди киргизишет. Ал эми экинчи көзкараштагылар (Г.В.Колшанский, Е.Я.Кедрова, Т.Т.Железанова, Г.Е.Крейдлин, М.Саидханов) паралингвистика илиминин изилдөө объектиси катары ар кыл үн угумдарын, басым, тыным, унчукпоо кубулуштарын, ымдоо-жаңсоо белгилерин, тулку-бойдун ал-абалын гана киргизишет. Биз бул маселени териштирүүдө **паралингвистиканын каражатына өзара сүйлөшүү учурунда мааниге ээ болгон, информация туюндура алган кыймыл-жаңсоолорду, үндүн түрдүү угумдарын, жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн гана киргизген көзкарашты колдогондор тарабында ушул изилдөөнү жүргүздүк.** Демек, паралингвистика илими сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы, үн угумдары сыяктуу вербалдык эмес каражаттарды изилдейт.

Паралингвистика илиминин өз алдынча илим катары изилдениш зарылдыгын алгачкылардан болуп Ш.Балли, Е.Д.Поливанов, А.В.Накашидзе, Г.Колшанский сыяктуу окумуштуулар далилдешкен. Бул окумуштуулар вербалдык негиздеги сүйлөшүүнү коштоп, ага кошумча көрк берүүдө сезим туюндуруу жөндөмүнө ээ болгон ымдоо-жаңсоолорду, тулку-бойдун ал-абалын, жүрүм-турум бөтөнчөлүктөрүн, үндөгү басым, тыным, ар кыл үн угумдарын, алардын сүйлөшүүдөгү маанисин, түзүлүшүн изилдөөнүн актуалдуулугун баса белгилешет.

Биринчи бөлүмдүн **экинчи параграфы** фонация жана анын бирдиктерин иликтөөгө арналат. Өзара сүйлөшүү учурунда үндүн түрдүү угумдары, үн ыргактары, басымы, тынымы сүйлөшүүнүн маани-маңызын күчөтөт, сезим-туюм жандуулугун арттырат. Үндөгү мындай кубулуштар адамдын жаш-курагына, жынысына, мүнөзүнө, маанайына, социалдык абалына, тарбиясына, кесибине, психологиялык өзгөчөлүгүнө карата өзгөрүүгө дуушар болот. Ошол себептен, үн угумдарынын сүйлөшүүдөгү маанисин, кызматын жана колдонулушун жогорудагы өзгөчөлүктөрдүн негизинде чечмелөө зарыл. **Е.Г.Крейдлин** үндүн түрдүү угумдары тууралуу сөз болгондо, **фонациянын курамына үндүн ыргагы, тынымы, басымы жана адамдын өң-түсүнүн кызаруу, кубаруу, бозоруу, көгөрүү кубулуштарын киргизет.** Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары да жогорку пикирдин тууралыгын ырастоодо. Себеби сүйлөшүү учурунда адамдын өң-түсүнүн өзгөрүшү бул бир гана физиологиялык кубулуш эмес, ал белгилүү бир маалымат берүүчү кошумча паралингвистикалык, психологиялык каражат катары эсептелиши максатка ылайык. Бирок, адамдын өң-түсүнүн ар түрдүү өзгөрүшү адамдын дене-мүчөсү менен байланышкан белгилерден болгондуктан, бул кубулуштар кинесиканын да изилдөө объектиси катары каралды.

Фонациянын курамы төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1) сүйлөшүү учурундагы басым, тыным, үндүн ылдамдыгы, бийиктиги, тактыгы, унчукпоо сыяктуу кубулуштар;

2) сүйлөшүүдөгү «күлкү», «ый», «улутунуу», «жөтөлүү», «онтоо», «үшкүрүнүү», «шыпшынуу», «таңдайын такылдатуу», «түкүрүнүү» сыяктуу үн угумдары.

Биринчи бөлүмдүн **үчүнчү параграфы «Кинесика жана кинесикалык изилдөөлөр»** деп аталат.

Тил илиминде ымдоо-жаңсоо белгилеринин сүйлөшүүдөгү кызматын иликтеген багыт **«кинесика»** деген термин менен белгилүү. **Кинесика** - (англ. kinesis - кыймыл-аракет) ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ар түрдүү ал-абалынын сүйлөшүүдөгү маанисин изилдейт.

Ымдоо-жаңсоо белгилерине болгон кызыгуу, эң оболу, окумуштуулардын сүйлөшүүнүн семантикалык маанисине, маданий өзгөчөлүгүнө, психологиялык табиятына кызыгуудан улам башталган. Аталган багыттагы алгачкы иликтөөлөр Андреа де Жорио, Джон Каспер Лаватер, Чарльз Белл, Онере де Бальзак, Ч.Дарвинге таандык. **Кинесика вербалдык эмес каражаттардын эң башкы ядросун түзүп турса** да, бул кубулушту изилдегендерде карама-каршы көзкараштардын бар экендиги байкалат. Т.Николаев, М.Мосс кинесика илимин кең мааниде карап, анын курамына ымдоо-жаңсоо кыймылдарынан сырткары мааниге ээ болбогон, белгисиз кыймыл-аракеттерди да кошо киргизет. Кинесика илимин мындай кең мааниде кароо туура эмес көзкарашты пайда кылат. **Кинесиканын курамына сүйлөшүү учурунда мааниге ээ болгон, кандайдыр бир информация туюндура алган ымдоо-жаңсоолорду, тулку-бойдун ал-абалын гана киргизүүгө болот.** Тескерисинче, кинесиканын изилдөө объектисине төмөндөгү кыймыл-жаңсоолор: дудук-дүлөйлөрдүн кыймыл-аракет тили, кээ бир ритуалдык белгилер, айрым кесиптик кыймыл-жаңсоолор, сүйлөшүүдө маалымат туюндура албаган физиологиялык дене кыймылдары кирбейт. Ошондуктан, алгач сүйлөшүү учурунда колдонулган ымдоо-жаңсоолордун негизги белгилерин, өзгөчөлүктөрүн, табиятын аныктап алуу зарыл.

Ымдоо-жаңсоо белгилеринин эң негизги урунттуу белгилери төмөндөгүлөр:

1. Кандай гана ымдоо-жаңсоо болбосун, анда, сөзсүз бир информация туюндурулат. Себеби ымдоо-жаңсоонун эң негизги жана аны белгисиз кыймылдардан айырмалап турган өзгөчөлүгү - анын информация туюндура алгандыгында. Андыктан ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүү учурунда сезим туюндуруу, информация алмашуу жөндөмүнө ээ болуш керек. К.И.Формановская белгилегендей, накта физиологиялык, анан коммуникативдик кыймылдар бар¹. Эгерде уюган далысын жазуу максатында кучагын жайса, бул физиологиялык гана кыймыл-аракет болуп саналат. Ал эми адам кимдир бирөөнү сагынгандан **«кучагын жаюу»** кыймылын аткарса, бул кыймыл-аракетте ички сезимди туюндурган информация берилгендиктен, аны ымдоо-жаңсоо белгилери деп атоого болот. Ошол себептен **адамдын ар бир табигый, физиологиялык кыймыл-аракети кинесиканын элементи болуп эсептеле бербейт. Сүйлөшүү учурунда информация туюндурууга жөндөмдүү болгон кыймыл-аракеттер гана кинесиканын тутумуна кирет.** Албетте, информация туюндуруу андагы стилдик, кырдаал-шарттык, максаттык, мамиле-катыштык өзгөчөлүгүнө жараша ишке ашат. Демек, сүйлөшүү учурунда адамдын тулку-боюу, отуруп-тургандыгы, көз карашы,

¹ Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методологический аспекты. - М.: Рус. яз., 1982. - 126 с.

бет булчуңдарынын жыйрылышы да ар түрдүү информация туюндура алат. Мисалы, «**кабагын түйүү**» ымдоо-жаңсоосу - адамдын кимдир бирөөнү жактырбагандыгын, аны менен сүйлөшкүсү келбегендигин, капалангандыгын туюндурат; «**башын мыкчуу**» - аргасыз ал-абалды, кайгырууну билдирет.

2. Ар бир колдонулган **ымдоо-жаңсоонун** өзүнүн угарманы, окурманы болот. **Алар башка бирөөлөр үчүн аткарылат, же белгилүү бир адамга арналат.** Себеби сүйлөө процессинин өзү кимдир бирөөлөр үчүн түзүлөт.

А.Б.Байбурун менен А.Л.Топорковдор жазышкандай: «Сүйлөшүүдө ымдоо-жаңсоолор кандайдыр бир информация туюндуруу үчүн түздөн-түз бир адамга багытталышы керек, б.а., ар бир ымдоо-жаңсоонун жөнөтүүчүсү жана адресаты болушу шарт»¹.

3. **Кандай гана ымдоо-жаңсоо болбосун, анда, сөзсүз, кандайдыр бир максат камтылат.** Себеби кандай гана информация болбосун, анын көздөгөн максаты болот. Ошол себептен ымдоо-жаңсоонун максаты да ар түрдүү мүнөзгө ээ. Мисалы, сүйлөшүү учурунда кимдир бирөөнү колдоп-кубаттоо, тарбия берүү, акыл айтуу, эскертүү, коркутуу, басынтуу, шылдыңдоо, кемсинтүү, таасир этүү максатында ар түрдүү ымдоо-жаңсоолор колдонулат. Сүйлөшүүдө «**көзүнүн төбөсү менен кароо**», «**далысын салуу**», саламдашууда «**колунун учун берүү**» кыймыл-жаңсоолору - кимдир бирөөнү теңине албоо, шылдыңдоо максатында колдонулса; «**муштумун көрсөтүү**», «**сөөмөйүн көтөрүү**», «**көзүн чакырайтуу**» - коркутуу, эскертүү маанисинде; ал эми «**жылмаюу**», «**кучагын ачуу**», «**алакан чабуу**», «**далысына колун коюу**» белгилери - колдоп-кубаттоо максатында аткарылат.

4. Сүйлөшүү учурунда колдонулган кандай гана **ымдоо-жаңсоо** болбосун, **анын белгилүү бир чөйрөсү болот.** Башкача айтканда информацияны кимдир бирөөгө, угуучуга туюндурууда өзүнө тиешелүү колдоно турган чөйрөсү болот. Т.Маразыковдун пикири боюнча, сүйлөшүүнүн ар түрдүү чөйрөлөрүнүн түзүлүшү, андагы стилдик өзгөчөлүктөрдүн болушу- табигый көрүнүш. Ошол себептен да бул сыяктуу жагдай-шарттар биздин сүйлөшүү учурунда колдонгон ымдоо-жаңсоолорубуздун ар түрдүү болушунун бирден-бир себеби болуп саналат. Ар бир **ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы, каш, кабак, көз караш ар бир чөйрөдө ар кыл болот.** Турмуш-тиричиликте сүйлөө чөйрөсүндө ымдоо-жаңсоолор эркин, арбын колдонулат. Ал эми иш чөйрөгө айрым кесиптик ымдоо-жаңсоолор кирет. Мындай ымдоо-жаңсоолордун колдонулган чөйрөсү чектелүү болгондуктан, ал ошол чөйрөдө гана түшүнүктүү болот. Бул чөйрөдө колдонулган ымдоо-жаңсоолордун өзүнө гана тиешелүү угурманы бар. Аларга айдоочулардын, телекызматкерлеринин, спорт калыстарынын (судьяларынын) ж.б. кесиптеги адамдардын ымдоо-жаңсоолору кирет. Ал эми публицистикалык чөйрөгө (көпчүлүккө сүйлөө чөйрөсү²) чечендердин сүйлөө учурунда колдонгон ымдоо-жаңсоолорун киргизүүгө болот. Турмуш-тиричиликте колдонгон ымдоо-жаңсоолорду публицистикалык чөйрөдө колдонуу ошол чөйрөдөгү сүйлөшүүнүн жагдай-шарттарына, салт-жөрөлгөлөрүнө, этикет эрежесине туура келе бербейт. Себеби публицистикалык чөйрөдө колдонулган ымдоо-жаңсоолор ошол чөйрөнүн стилдик өзгөчөлүктөрүнө, максат-талаптарына, чен-өлчөмүнө, нормаларына баш

¹ Байбурун А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: Этнографические очерки. - Л.: Наука, 1990. - С. 23.

² Маразыков Т.С. Вербалдык сүйлөшүүнүн табияты.//Кыргыз тили жана адабияты. - Бишкек, 2004, №7. - 12-б.

ийет. Албетте, мындай жагдайлар биздин сүйлөшүүбүздүн жана ымдоо-жаңсоолорубуздун ар түрдүү болушун шарттап турат.

5. Сүйлөшүү учурунда колдонулган ымдоо-жаңсоолор универсалдуу, бардык элдерге бирдей тиешелүү көрүнүштөргө жана спецификалык, жеке, улуттук өзгөчөлүктөргө да ээ. Мисалы, ымдоо-жаңсоо белгилеринде улуттук каада-салт, үрп-адаттык көрүнүштөрдүн, улуттук психологиянын, улуттук аң-сезимдин, улуттук дүйнө таанымдын, көзкараштын чагылышы, ымдоо-жаңсоону колдонгон адамдын курактык, жыныстык, социалдык, физиологиялык ал-абалы, темпераменти, айтуучу менен угуучунун жеке адамдык факторлору (мамилеси, антипатия, симпатиясы) болот. Демек, биз колдонгон ымдоо-жаңсоолор жогоруда саналып өткөн өзгөчөлүктөрдү камтып турат. Ошентип, сүйлөшүү учурунда колдонулган ымдоо-жаңсоолордун табиятын, анын эң бир негизги, урунттуу белгилерин аныктоодо жогорудагы белгилерди эске алуу зарыл деп эсептейбиз.

Кинесиканын курамына:

- 1) адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр;
- 2) денедеги кыймыл-жаңсоолор;
- 3) тулку-бойдун ал-абалын билдирген кыймыл-аракеттер кирет.

Адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөргө төмөндөгүдөй кыймыл-аракеттер кирет.

Көз: «көзүн кысуу», «көзүн алаңдатуу», «көзүн жумуу», «көзүнүн төбөсү менен кароо», «көзүнүн кыйыгы менен кароо», «көзүн чакырайтуу», «көзүн ирмегилөө», «көзүн сүзүү», «көзүн кылгыртуу» ж.б.

Каш: «кашын көтөрүү», «каш кагуу» ж.б.

Эрин: «эрин түйрүү», «эрин чормойтуу», «эрдин тиштөө» ж.б.

Мурун: «мурдун чүйрүү», «мурдун көтөрүү» ж.б.

Тил: «тилин тиштөө», «тилин чыгаруу», ж.б.

Тиш: «тишин кычыратуу», «тиштенүү» ж.б.

Денедеги кыймыл-жаңсоолорго «колун жаңсоо», «муштумун көрсөтүү», «колун булгалоо», «баш ийкөө», «баш чайкоо», «кол шилтөө», «сөөмөй кезөө» ж.б. тулку-бойдун ар түрдүү ал-абалы, кыймыл-жаңсоолору кирет.

Өзара сүйлөшүү мезгилинде пикир алышуучулардын бири-бирине жакын же алыс турушунун да мааниси зор. Э.Холл ар бир адамга сүйлөшүү учурунда аралыктарды алыс же жакын колдонуу муктаждыгы пайда болот жана алар адамга өз таасирин тийгизбей койбойт дейт. Адамдардын түрдүү аралыктарда сүйлөшүшүн жана сүйлөшүүдөгү орун аралыкты **проксемика (лат. ближайший, т.е. дистанция - аралык)** илими изилдейт. Окумуштуулардын пикирине таянсак, сүйлөшүү учурунда негизги төрт аралык колдонулуп келет. Алар: **интимдүү, жеке, социалдык жана коомдук.** Кыргыз элинде колдонулган проксемикалык каражаттарга улуу адамдардын төрдөн орун алышы, төргө алыс же жакын отурушу кирет.

Ымдоо-жаңсоо белгилери менен аны колдонгон адамдын улуту, тили, билими, психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз карым-катышта каралат. Демек, сүйлөшүү жагдайында колдонулган **ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы сыяктуу кыймыл-аракеттерди** өз алдынча белги эмес, аны колдонгон адамдын жашаган коому, кырдаал-шарты, улуту, жынысы **ж.б. өзгөчөлүктөрү менен биргеликте кароо зарыл.** Себеби ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүүнүн кырдаал-шартына, чөйрөсүнө карата ар түрдүү маанилерди туюндура алат. Ошол себептен да ымдоо-жаңсоо белгилеринин сүйлөшүү учурундагы нагыз маанисин

чечмелөөдө төмөндөгү жагдай-шарттар, эрежелер эске алынууга тийиш деп эсептейбиз. Аларга: 1) сүйлөшүүнүн жагдай-шартына, контекстине карата; 2) ымдоо-жаңсоонун аткарылыш ылдамдыгына; 3) кадимки дене-кыймылдан ымдоо-жаңсоону айырмалоо жагдайына; 4) ымдоо-жаңсоону аткарган адамдын психологиялык; 5) улуттук жана 6) биофизиологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жагдайлар кирет.

Себеби айрым ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүүнүн кырдаал-шартына, жагдайына, максатына карата ар түрдүү мааниде колдонула берет. Маселен, «**баш ийкөө**» кыймыл-жаңсоосу төмөндөгүдөй мааниде колдонулат: а) макул болуу; б) колдоп-кубаттоо; в) кунт коюп угуу; г) шылдыңдоо; ал эми «көзүн жерден албоо» белгиси: а) тартынуу; б) уялуу; в) коркуу. Андыктан ымдоо-жаңсоо белгилеринин мааниси эң биринчи текст тутумуна, сүйлөшүүдөгү контекстке карата чечмеленет.

Сүйлөшүү учурунда ымдоо-жаңсоону туура эмес чечмелөө кыймыл-аракеттин аткарылыш ылдамдыгына, мүнөзүнө да байланыштуу болот. Мисалы, **сөөмөй** тике, кыйгач, жантайыңкы жана ары-бери кыймылдашына карата да түрдүү маанини туюндура алат. Эгерде, сөөмөй адамга тике багытталса - бул агрессия; өйдө көтөрсө - акыл айтуу, эскертүү; ары-бери кыймылдаса - кек сактоо, коркутуу, ачуулануу сезимдерин туюндурат.

Өзара сүйлөшүү учурунда туура эмес чечмелөө ымдоо-жаңсоо белгилерин физиологиялык кыймыл-аракеттер менен чаташтыруудан келип чыгат. Алсак, «**желкесин кашуу**» ымдоо-жаңсоосу, адатта, ойлонгон учурда, аргасыз абалда, бир нерсени унуткан мезгилде ж.б. кырдаал-шартта колдонулат. Айрым адамдар «желкесин кашуу» белгисин физиологиялык, же коммуникативдик кыймыл катары санап, пикирлешинин кандай маанини туюндурганын билбей калышы ыктымал.

Биринчи бөлүмдүн **төртүнчү параграфы** «Ымдоо-жаңсоо белгилерин классификациялоо маселелерине» арналат. Ымдоо-жаңсоо белгилерин системалаштыруу, аларды классификациялоо, топторго бөлүштүрүү маселеси тил илиминде окумуштуулар тарабынан ажырым пикирлерди жаратып, так чечилбей келет. Бул параграфта орус, айрым тектеш түрк жана батыш окумуштуулары тарабынан ымдоо-жаңсоо белгилерин классификациялоо маселелерин ар тараптан чечмелөө үчүн аракеттер жасалгандыгы жана бул боюнча ар түрдүү көзкараштар бар экендиги жөнүндө маалымат берилди.

Ымдоо-жаңсоо белгилеринин түрлөрүн ажыратып, алардын айырма, өзгөчөлүктөрүн сөз кылуудан мурда андагы жалпы белгилерди аныктап алуу зарылдыгы бар. Ымдоо-жаңсоо белгилери жогоруда эскертилгендей улуттук, жеке-индивидуалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Ошол себептен, бул белгилерди жогорудагы индивидуалдык, жеке өзгөчөлүктөрүн, сүйлөшүүдөгү кызматын, колдонулушун эске алуу менен ымдоо-жаңсоо белгилери: (1) маалымат туюндурдуу өзгөчөлүгүнө; (2) сүйлөшүүдө колдонулган чөйрөсүнө; (3) соматикалык белгисине; (5) тарыхый-семантикалык; (6) пикир алышуучулардын жыныс жана (7) жаш-курак өзгөчөлүктөрүнө карай бөлүштүрүлдү.

1. Сүйлөшүүдө маалымат туюндурдуу өзгөчөлүгүнө карата ымдоо-жаңсоолорду төмөндөгүдөй топторго бөлүп кароого болот:

а) Элестүү ымдоо-жаңсоолор кандайдыр бир буюмдун, окуянын, көрүнүштүн, же кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүн баяндоодо жана аны сүрөттөөдө колдонулат:

- адамдын жүрүм-турумун, түзүлүшүн, келбетин, көрүнүшүн жана көлөмүн ымдоо-жаңсоо белгилеринин негизинде көрсөтөт. Анын семиз же арык, узун же кыска, акылдуу же акылсыз,

келбеттүү же ырайы суук, күчтүү же күчсүз экендигин билдирүүдө колдонулат. *Анын боюу да ыргыздай узун деп, колун уз боюнан бийик катпн жаңсады* (оозеки сүйлөшүүдөн);

- ымдоо-жаңсоо белгилери кандайдыр бир кыймыл-аракеттин элесин (угуу, кетүү, шашылуу, чылым чегүү, телефон чалуу, бир нерсени кесүү, учактын учушу ж.б.) бере алат. Мисалы, сөөмөй менен баш бармакты кулагына жакындатуу (калган манжалар жабык абалда) - «телефон чал», «байланыш» деген маанини, сөөмөй менен ортоңку манжанын жардамы менен басып бара жаткан буттун кыймыл-аракетин жана манжалар бириккен абалда өйдө көтөрүү - учуп бара жаткан самолеттун элесин берүүдө колдонулат;

- ымдоо-жаңсоо белгилери кандайдыр бир буюмду, көрүнүштү сүрөттөөдө колдонулат. Бычак, кайчы, чылым, чыны-чайнек ж.б. буюмдардын элесин бере алат. Мисалы, сөөмөй менен ортоңку манжаны бириктирип, эринге жакындатуу менен чылым түшүнүгүн берүүгө болот. - Каниет агасынан үйдө бул нерсе барбы деп, сөөмөй менен ортоңку манжасын бириктирип, эрдине жакындатып койду (оозеки сүйлөшүүдөн).

б) Символикалык ымдоо-жаңсоолор сүйлөшүүдө айтуучунун ой-кыялын, көзкарашын чагылдырып турат. Мисалы, «терс бурулуу», «далысын салуу» сыяктуу кыймыл-жаңсоолор аркылуу айтуучунун мамилеси, көзкарашы купуя туюндурулат.

в) Көрсөтүүчү ымдоо-жаңсоолорго кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, буюмду, адамды көрсөтүүдө колдонулган кыймыл-аракеттер кирет. Көрсөтүүчү кыймыл-жаңсоолорду аткарууда көз, баш, кол дене-мүчөлөрү активдүү роль ойнойт. Алар - «көзүнүн кыйыгы менен көрсөтүү», «башы менен жаңсап көрсөтүү», «сөөмөйү менен сая көрсөтүү» ж.б. ымдоо-жаңсоолор.

г) Эмоционалдуу ымдоо-жаңсоолор - «тишин кычыратуу», «эрдин тиштөө», «жүзүн үйрүү», «кабагын түйүү», «өңү кубаруу», «өңү кызаруу», өңү бозоруу», «денеси калтыроо» ж.б. өңдүү кыймыл-аракеттер.

д) Толуктоочу-тактоочу ымдоо-жаңсоолордун түрү сүйлөшүүдө ойдун маңызын ар тараптан толуктап, тактап турат. Мындай белгилер, негизинен, макул болуу, колдоп-кубаттоо, сурануу, чакыруу, каршылык кылуу сыяктуу маанилерди туюндуруп, ойду толуктап, тактап туруу кызматын аткарат. Мисалы, «баш ийкөө» - макул болуу, колдоо, «баш бармагын көтөрүү» - жакшы, мыкты, эң сонун, «желкесин кашуу» - унутуу, аргасыз ал-абалды, «сөөмөйүн кезөө» - эскертүү, акыл айтуу сыяктуу маанилерди туюндурат.

2. Ымдоо-жаңсоолор колдонулган чөйрөсүнө карай төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

а) Индивидуалдык ымдоо-жаңсоолор бир гана адамга тиешелүү болуп, мааниси пикирлеши тарабынан гана чечмеленет. Мисалы, буларга «кол шилтөө», «көз кысуу», «кашын керүү», «каш кагуу», «мурдун чүйрүү», «бөйрөгүн таянуу» ж.б. кыймыл-аракеттерин кошууга болот.

б) Кесиптик, топтук ымдоо-жаңсоолор чектелген бир гана чөйрөгө тиешелүү болуп, ошол чөйрөдө гана информация туюндура алат. Мисалы, буга телекызматкерлердин, спорт калыстарынын, айдоочулардын кыймыл-жаңсоолору кирет.

в) Улуттук өзгөчөлүккө ээ ымдоо-жаңсоолор - бир элдин маданиятына, этикеттик жүрүм-турумуна тиешелүү болгон ымдоо-жаңсоолор. Мисалы, буга «бата кылуу», «жүгүнүү», «бетин чымчуу» ж.б. ымдоо-жаңсоолору кирет.

г) **Эларалык ымдоо-жаңсоолорго** адам жүзүндөгү бардык өзгөрүүлөр, ый, күлкү, кубануу, таарынуу, кайгыруу, өкүнүү сезимдерин туюндурган белгилер кирет.

3. Ымдоо-жаңсоо белгилеринин соматикалык өзгөчөлүгүнө карай бөлүштүрүү.

Мындай типтеги классификация ымдоо-жаңсоонун жалпы жана ички аткарылыш, колдонулуш мүнөзүнө карата ишке ашат.

а) Ымдоо-жаңсоолорду жалпы аткарылышына карата бөлүштүрүү.

Мында сүйлөшүүдө колдонулган кыймыл-жаңсоолор адамдын кайсы дене-мүчөсүнүн жардамы аркылуу ишке ашышына карата (1) жүздөгү бет булчундардын өзгөрүшү (баш, көз, каш, беттин жыйрылышы, эрин, тил, тиш), (2) кыймыл-жаңсоолор (кол, ийин, желке, бут) жана (3) тулку-бойдун түрдүү ал-абалы деп бөлүштүрөбүз.

б) Ымдоо-жаңсоолорду ички аткарылышына карата бөлүштүрүү.

Мында сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоону аткарууда кайсы дене-мүчө негизги кызмат аткаргандыгына карата негизги жана жардамчы дене-мүчөлөр деп экиге бөлүнүп каралат. Г.Е.Крейдлин мындай бөлүштүрүүнү морфологиялык бөлүштүрүү деп атайт¹. Ар бир ымдоо-жаңсоону аткаруу учурунда адамдын кайсы бир дене-мүчөсү негизги, кайсы бири жардамчы кызматты аткарат. Аны төмөнкү жагдай-шарттардан аныктоого болот. Мисалы, сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоолордун тобун жана алардын сезим туюндурган маанисин колдун түз же жантайыңкы абалына, манжалардын ачык же жабык турушуна, алакан, манжа, колдун жалпы кыймыл-аракетинин мүнөзүнө, кайда багытталгандыгы, кайсы дене-мүчө менен биргеликте аткарылгандыгына карата аныктоого болот. Мисалы, “сөөмөйү менен чыкыйын нукуу” кыймыл-жаңсоосунда негизги дене-мүчө - сөөмөй, жардамчы дене-мүчө - баш. Себеби бул ымдоо-жаңсоону аткаруу учурунда колдун жалпы кыймыл-аракети, сөөмөйдүн жогору көтөрүлүшү, калган манжалардын түйүлүшү менен негизги кыймыл-аракет сөөмөйгө тиешелүү болду. Ал эми баш жөн гана жардамчы кызматты аткарды.

Мындай ымдоо-жаңсоолорду сүйлөшүүдө жалпы аткарылышына карай төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: баш - “баш ийкөө”, “баш чайкоо”, “башын кыйшайтуу”, “башы менен жаңсоо”; көз - “көз кысуу”, “көзүн алаңдатуу”, “көзүн ачып-жумуу”, “көзүнүн төбөсү менен кароо”, “көзүнүн кыйыгы менен кароо”, “көзүн ала качуу”, “телмирип тиктөө”; каш (мандай) - «каш кагуу», “кашын көтөрүү”, “кабагын чытуу”; эрин - “эрдин түйрүү”, “эрдин тиштөө”, “эрдин кымтуу”; тил - “тилин тиштөө”, “тилин чыгаруу”, “эрдин жалоо”; тиш - “тишин кычыратуу”, “тиштенүү”; мурун - “мурдун чүйрүү”, “мурдун көтөрүү”, “таноолорун дердейтүү”; кол - “колун шилтөө”, “колун кезөө”, “кол кысуу”, “кош колдоп саламдашуу”, “кол чабуу”, “колун жаңсоо”, “алакан жаюу”, “башын мыкчуу”, “бетин жабуу”, “кулагын жабуу”, “курсагын сылоо”, “сакалын сылоо”, “бөйрөгүн таянуу”, “баш бармагын көтөрүү”, “алакан ушалоо”, “колун көкүрөгүнө алуу”, “желкесин кашуу”, ийин - “ийнин куушуруу”, “далысын салуу”; бут - “бутун кайчылаштыруу”, “жерди тебүү”; дененин түрдүү ал-абалы - “жүгүнүү”, “терс бурулуу”, “артка кетенчиктөө”, “тизелөө”, “сыңар тизелөө” ж.б.

¹ Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. - Москва-Вена, 2001. - С. 22.

5. Тарыхый-семантикалык белгисине карата ымдоо-жаңсоолор төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү:

а) Архаизм ымдоо-жаңсоолорго өзара сүйлөшүү учурунда колдонулбай калган «бет тытуу», «жерди өбүү», «этегин өбүү», «кылыч өбүү», «бетин жабуу», «камчысын мойнуна илүү», «сыңар тизелөө» сыяктуу ж.б. ымдоо-жаңсоо белгилерин атап көрсөтүүгө болот.

б) Табу ымдоо-жаңсоолору этикет эрежелеринен жана диний түшүнүктүн негизинде пайда болот. Аларга: «сүйлөшүү учурунда эстебе», «бутунду өйдө көтөрбө», «башынды шылкыйтпа», «чайды сол кол менен узатпа», «телмирип тиктебе», «камчыңды сүйрөп кирбе», «улуу адамдын жолун кеспе», «жерди таянбай олтур», «далынды салба» деген ж.б. тыюу-чектөөлөрдү кошууга болот.

в) Неологизм ымдоо-жаңсоолору. Мезгилдин өтүшү менен айрым бир коомдук жүрүм-турум эрежелери, нормалары жана анын принциптери өзгөрүүгө дуушар болот. Айталы, мындай саясий-социалдык, маданий таасирлердин негизинде ымдоо-жаңсоо белгилери, жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү бир элден экинчи элге өтөт. Россия империясына кошулуу менен кийген кийим, жашоо-чөйрөбүз, тилибиз эле өзгөрбөстөн, бейтааныш адат-жосундар, жүрүм-турумдар, ымдоо-жаңсоо белгилери да өзгөрүүгө дуушар болду. Мындай жагдайларга азыркы учурда жаштар арасындагы учурашуу, коштошуу жүрүм-турумдарында кездешкен айрым өзгөчөлүктөрдү мисал катары айтууга болот. Учурашуу мезгилинде «**баштарын, буттарын тийиштирип көрүшүү**», «**бир колун чөнтөгүнө салып көрүшүү**», **эркектердин өбүшүп учурашуу салты**, «**сөөмөй менен чыпалакты өйдө көтөрүп жаңсап сүйлөө**» адаты кеңири колдонулуп келүүдө. Ошондой эле сөөмөй менен баш бармак биригип, калган манжалар ачык абалда турган «**о, кей**» белгиси, «**жениш**» (сөөмөй менен ортон манжаларынын өйдө көтөрүлүшү), «**мойнуна бармагын жануу**» (ичкилик ичүүнү билдирүү), «**бутун кайчылаштырып отуруу**», «**баш бармагын манжаларынын түйүнүнөн көрсөтүү**» ж.б. Сүйлөшүүдө колдонулган мындай жаңы ымдоо-жаңсоо белгилерин неологизм ымдоо-жаңсоо белгилери деп атоого болот.

6. Ымдоо-жаңсоолор жаш өзгөчөлүгүнө карата да төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

а) Чоң адамдарга мүнөздүү ымдоо-жаңсоолор: «үстөлдү муштагылоо», «сакалын сылоо», «алакан жаюу», «алакан ушалоо», «кол шилтөө», «мойнуна баш бармагы менен жануу», «сөөмөйү менен бармагын жануу» сыяктуу кээ бир отуруу, туруу өзгөчөлүктөрүн мисал катары келтирүүгө болот.

б) Жаш балдарга тиешелүү ымдоо-жаңсоолор: «тилин чыгаруу», «мурдун көрсөтүү», «муштумдарын бири-бирине ургулоо», «кол чапкылоо», «жерди тепкилөө» ж.б.

7. Ымдоо-жаңсоолор пикир алышуучулардын жынысына карата да бөлүштүрүлөт:

а) Аялдарга мүнөздүү кыймыл-жаңсоолорго «эрдин түйрүү», «сөөмөйү менен бетин жануу», «бетин чымчуу», «алаканын шак чабуу», «чачын сылоо», «бутун кайчылаштыруу», «бетин сылоо» (уялуу), «белин чайкап басуу», «кашын керүү» (каш кагуу), «көзүн сүзүү», «кирпигин ирмегилөө» сыяктуу белгилер кирет.

б) Эркектерге мүнөздүү кыймыл-жаңсоолорго «төшүн ургулоо», «этегин кагынуу», «үстөлдү муштагылоо», «сакалын сылоо», «ээгин сылоо», «желкесин

кашуу» жана «эки бутун эки жакка эркин таштап туруу», «чалкалап отуруу», «малдаш токунуп отуруу», «далыдан таптоо», «жамбаштап жатуу» (жантаюу), «аялдардын келбетин сүрөттөп көрсөтүү», «аялдардын кашын чийип көрсөтүү» сыяктуу кыймыл-жаңсоолор кирет. Маселен, элестүү ымдоо-жаңсоолордон болгон **«аялдардын кашын сүрөттөп көрсөтүү»** кыймыл-жаңсоосу «кара каш», «сулуу кыз-келин» деген мааниде берилет. Бул белги түштүк жергесинде колдонулат. - Бери карачы, Туташев, тияктан тосуп чыгышабы? Лейтенант **чыпалагы менен каштарын чийип койду**. - Тосуп чыгыш керек. - Сүрөтү барбы? - Бар. (А.Сыдыков, «Бүтпөгөн дастан»). Лейтенант чыпалагы менен кашын чийип көрсөтүү менен «сулуу кыз» деген маанини туюндурду. Ал эми **аялдардын келбетин сүрөттөгөн** кыймыл-жаңсоо да «келбетүү аял», «сымбаттуу аял», «көрктүү аял» деген маанини берет. - Биздин кошунанын кызы тим эле момундай деп Асан колун жаңсап (кыздын келбетин колу менен келтирип) сүйлөдү (оозеки сүйлөшүүдөн).

Жалпылап айтканда, оозеки сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилери пикир алышуучулардын улутуна, жашына, жынысына, кесибине, диний ишенимине, ден соолугуна, социалдык ал-абалына карата аткарылат.

Экинчи бөлүм **«Кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилериндеги улуттук өзгөчөлүктөр»** деп аталып, эки параграфтан турат.

Экинчи бөлүмдүн биринчи параграфында **«Кыргыз элинин жүрүм-турум этикетиндеги ымдоо-жаңсоо белгилеринин орду»** жөнүндө сөз болот.

Өзара **сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоо**, тулку-бойдун ал-абалы сыяктуу белгилер, **кыргыз элинин улуттук аң-сезими, байыркы дүйнө тааным, жашоого болгон көзкарашы менен тыгыз байланышта каралат**. Кыргыз тилиндеги айрым көрүнүштөрдү ушул өңүттө талдоо кыргыз элинин улуттук аң-сезимин, дүйнө тааным бөтөнчөлүгүн тереңирээк аңдап-түшүнүүгө жардам берет.

Диссертацияда кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн паралингвистикалык каражаттардын негизинде, тактап айтканда, сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоо, жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүнүн жардамында иликтөөгө аракет жасалды. В.Г.Колшанскийдин пикири боюнча, сүйлөшүүдө колдонулган вербалдык эмес каражаттардын улуттук өзгөчөлүктөрүн изилдөө - лингвистикада тилдин бардык тарабын изилдөө сыяктуу эле актуалдуу маселелердин бири болушу шарт¹.

Кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адаты, каада-салты, муундан-муунга сиңирилип келген таалим-тарбиясына байланыштуу топтолгон улуттук тажрыйбасы канчалаган кылымдардын агымы өтсө да, өзүнүн түпкү маанисин сактап калгандыгы менен баалуу. Кыргыздардын акыл-кеңеш, таалим-тарбия берүүдө кеңири пайдаланган каражаттарынын бири өзара сүйлөшүү учурунда колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилериндеги тыюу-чектөөлөр болуп саналат. Улуттук өзгөчөлүккө ылайык сүйлөшүүдө колдонулган мындай тыюу-чектөөлөрдүн мааниси, алардын байыркы маданияттын мыкты үлгүлөрү экендиги тууралуу казак элинин окумуштууларынан Ж.Нурсултан кызы, С.Бейсембаевалардын эмгектеринен кеңири жолуктурууга болот. Алар улуттун салт-санаасы, ой-жоруму, диний көзкарашы

¹ Колшанский В.Г. Паралингвистика. - М.: Наука, 1974. - 81 с.

ымдоо-жаңсоолордогу тыюу-чектөөлөрдөн даана көрүнүп турат жана аларды улуттун тарыхы катары иликтөө азыркы учурдун негизги проблемаларынан дешет².

Кыргыз эли эзелтен адамдын социалдык, жыныстык жана жаш өзгөчөлүгүнө карата ымдоо-жаңсоо белгилеринин колдонулушун жөндөп-тескеп турган. Алар байыртадан бери колдонулган этикет эрежелеринен, диний ырым-жырымдарынан кеңири чагылып турат. Бул тыюуларды адеп, этикет эрежелерине туура келбеген жана диний ишенимден пайда болгон тыюу-чектөөчү ымдоо-жаңсоолор деп экиге бөлүүгө болот.

Адеп, этикет эрежелерине туура келбеген ымдоо-жаңсоолорго төмөндөгүлөр кирет: сүйлөшүү учурунда оозунду керип эстебе; бутунду өйдө көтөрбө (душманыңдын даражасы көтөрүлөт); башыңды шылкыйтпа, башыңды чайкаба, таңдайыңды такылдатпа (жамандык болот); чайды оң кол менен узат; телмирип тиктебе (көзүң тиет); камчыңды үйгө сүйрөп кирбе, улуу адамдын жолун кеспе; жерди таянбай олтур (колуң сынат); жер таянып олтуруп тамак ичпе (ичкен тамагың боюңа сиңбей калат); далыңды салба (душман гана далысын салат); колунду силкилдетпе; түкүрүнбө, тишиңди кычыратпа; камчы менен малды башка чабууга болбойт, малды теппе (малдын кусуру урат, кедей болосуң); түнү ышкырба (жылан келет); таякка сүйөнбө (жакының өлөт); бешикти кур терметпе (баласыз болосуң); эки кишинин ортосунан өтпө; баланы таманынан өппө (балаң жалкоо болот); ат жалына бутунду артпа, аркан чыйратып жатканда түбүнөн өтпө, керилген арканды, жипти аттаба (боюң өспөй калат); эшикти тээп ачпа (үйдөн кут кетет), желбегей жамынба (жамандык болот, колуң сынат); үйдү айланып чуркаба; үйгө, айылга чуркап же ат чаап келбе (өлүм-житим болуусу күтүлөт); күйгөн отко түкүрбө, тузду төкпө (үйдөн ырыс-дөөлөт кетет); нанды баспа (каргышка каласың); идиш-аякты калдыратпа (үйдөн бак качат); колду, бутту, моюнду жип менен байлап ойнобо (туткун болуп калышың мүмкүн); кийип жүргөн баш кийиминди бирөөгө бербө (башынан бак кетет); баш кийимди жерге таштаба (башың ооруйт); чачыңды жулба; босогого турба (кедей болосуң); босогого туруп бой кербе (боюң өспөй калат); керегеге бутту артпа (үйдөн кут кетет); боюңда бар аял капка олтурбайт (төрөтү кыйын болот); аял киши ата-энесинин төшөгүнө отурбайт (сыйлабагандыктын белгиси); мылтыкты, бычакты адамга каратпа (жамандык, кокустук болот) ж.б.лар.

Диний ырым-жырымдардан улам пайда болгон тыюу-чектөөчү ымдоо-жаңсоолорго төмөндөгүлөр кирет: кыбыланы тээп жатпа, бутту айкаштырып жатпа (өзүң өлөсүң); бейитти колуң менен көрсөтпө (колуң чирийт, ата-бабанын каргышына каласың); чачыңды жайба, кара кийимди кийбе (эриң өлөт); ж.б.лар.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли колдонгон улуттук, спецификалык ымдоо-жаңсоо белгилери адеп, этикет эрежелерине, табуга байланыштуу түзүлөөрү аныкталды. Иште кыргыз коомчулугу тарабынан колдонулуп келген байыркы ымдоо-жаңсоо белгилери кыргыз элинин бай маданиятын, дүйнө таанымын, жашоого болгон көзкарашын чагылдырып берет деген бүтүмгө келдик. Диссертацияда жүргүзүлгөн эксперименттердин натыйжасында кыргыз элинин улуттук жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү, сезим-туюмдарынын берилиши, башка түрк,

² Нурсултан кызы Ж. О.Бокеевдин чыгармаларындагы казак калкында тыюу иретинде кездешкен кинесикалык кыймылдардын колдонулушу // Журналда: Тилтааным. - 2002, № 2. - 103-107-б.

өзбек, орус, америка улутундагыларга салыштырмалуу ымдоо-жаңсоолорду аз колдонушу, көз караш өзгөчөлүктөрү, отуруу, туруу кыймыл-аракет белгилерине салынган тыюу-чектөөлөрдүн көп болушу, аларга салыштырмалуу кыргыздардын мүнөзүнүн токтоолугу аныкталды.

Экинчи бөлүмдүн **экинчи параграф** «Кыргыздардын сүйлөшүүсүндө ымдоо-жаңсоо белгилеринин колдонулушу» деп аталат.

Ымдоо-жаңсоо белгилерин изилдөөдө көркөм чыгармалардын, эл оозунан жыйналган материалдардын негизинде кыргыздардын сүйлөшүү учурунда колдонгон ымдоо-жаңсоо белгилеринин тобу түзүлдү. Натыйжада, кыргыз эли сүйлөшүү учурунда колдонгон ымдоо-жаңсоо белгилеринин курамын түзүп турган архаизм ымдоо-жаңсоо белгилери жана азыркы күндө да колдонулуп келген, же башка улуттардан өздөштүрүлгөн ымдоо-жаңсоо белгилери топтоштурулду.

Биздин оюбузча, бир улуттун сүйлөшүүдө колдонгон ымдоо-жаңсоо белгилерин тактоо үчүн аларды типологиялык жактан бөлүштүрүү ыңгайлуу. Ошол себептен диссертацияда баш, көз, кол ж.б. дене-мүчөлөрүнүн өзүнө тиешелүү ымдоо-жаңсоолору өз алдынча берилди.

Изилдөөнүн натыйжасы төмөнкү корутундуларды жаратты:

- оозеки сүйлөшүүдөгү үндүн түрдүү угуму, басым жана тынымдарынын системасы төмөнкү топторго бөлүнөт: биринчи топко оозеки сүйлөшүүдөгү үн ыргагындагы басым, тыным, үндүн ылдамдыгы, тону, сүйлөө темпи, үндүн бийиктиги, тактыгы, унчукпоо сыяктуу кубулуштар; экинчи топко тилдик түзүлүшкө баш ийбеген ар кыл үн угумдары: күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, онтоо, үшкүрүнүү, таңдайын такылдатуу сыяктуу каражаттар кирери жана ырааттуу системага биригиши белгилүү болду;

- ымдоо-жаңсоо белгилеринин сүйлөшүүдөгү кызматы жана тилдик каражаттар менен ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы сыяктуу тилдик эмес каражаттардын карым-катышы, жакындыгы, айырмачылыктары аныкталды.

Корутундулап айтканда, кыргыз паралингвистика илими - жаңыдан гана иликтенип келе жаткан тармак. Кыргыз паралингвистика илиминде иликтене турган маселелер абдан көп. Мисалы, эмгекте проксемика, гаптика, хрономика сыяктуу вербалдык эмес семиотиканын бөлүктөрү толук каралган жок. Ал - келечектин иши. Вербалдык эмес семиотиканын кыргыз тил илиминде ушул диссертация аркылуу алгачкы гана кадамы ташталды, бирок эмгектеги бардык эле пикирлер, жоболор туура, так аныкталды деген ырастоодон алыспыз. Себеби вербалдык эмес каражаттар боюнча дагы да тактала элек маселелер арбын. Келечекте вербалдык эмес семиотиканын толук системасы такталып, кыргыз тил илиминде жаңы бир багыттын түптөлүшүнө жол ачылат деген ишенимде экендигибизди белгилеп коюуну ылайык көрдүк.

Диссертация боюнча жарыяланган эмгектер:

- 1. Вербалдык эмес коммуникацияда көз караштын орду // Мамлекеттик тилдин окутулушу жана изилдениши. ОшМунун 50 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференция. - Ош, 2001. - 324-329-б.**
- 2. Кыргыз элинин байланыш-катыш мамилесиндеги айрым өзгөчөлүктөр // Индия и Кыргызстан: Взаимодействие цивилизаций. К 140-летию Робиндраната Тагора. - Ош, 2001. - 149-155-б.**
- 3. Паралингвистикалык факторлордун көркөм чыгармада берилиши // Журналда: Ренессанс. Тарых жана маданият. - Ош, 2002. - 171-176-б.**
- 4. Тил таануу илиминде паралингвистиканын изилдениши // Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана улуттук филологиянын проблемалары. - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинде өткөрүлгөн Б.Алымовдун 70 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференция. - Бишкек, 2003. - 275-279-б.**
- 5. Кыргыз тилин чет тил катары окутууда ымдоо-жасоо белгилеринин орду // Журналда: Известия НАН КР. - Бишкек, 2003, №2-3. -155-157-б.**
- 6. Некоторые особенности этноэтикета кыргызов и их параллели у тюркоязычных народов // Московский лингвистический журнал. Том 8, №2. Изд-во Российского государственного гуманитарного университета. - Москва, 2005. - С. 39-47.**
- 7. Kırgız Dilindeki Eski Noverbal İşaretler ve Onların Anlamları //Türk Dil ve Kültürünün en Eski Dönemleri – Tarihi Gelişme Çizgisi - Kıbrıs Ulaşması – Bugünkü Durumu Uluslar Arası Bilgi Şoleni. Girne Amerika Üniversitesi. - Girne, 2005, 8 s.**
- 8. Вербалдык эмес каражаттардын тил илиминде изилдениши //Журналда: Известия ВУЗов, 2005. № 6. - 161-164 - б.**
- 9. Вербалдык эмес сүйлөшүүнүн табияты // Журналда: Известия ВУЗов, 2005. № 6. - 91-95- б.**
- 10. Ымдоо-жасоо белгилери жана алардын тил илиминде изилдениши // Журналда: Эл агартуу, 2006. № 7-8. - 74-83 - б.**
- 11. Ишарат сырлары (монография). - Бишкек: Учкун, 2002. -108 б.**
- 12. Кыргыз ымдоо-жасоолору (монография). - Бишкек: Bilge, 2006. - 189 б.**
- 13. Кыргыз ымдоо-жасоолорунун түшүндүрмө сөздүгү. - Бишкек: Bilge, 2006. - 126 б. (Авторлошу К.Конкобаев)**

РЕЗЮМЕ**Ботобекова Айшат Токтоназаровна****Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасы**

10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: вербалдык эмес каражаттар, паралингвистика, кинесика, фонация, проксемика, ымдоо-жаңсоолор, сүйлөшүү, үндүн түрдүү угумдары, информация туюндуруу.

Диссертациялык иш кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган вербалдык эмес каражаттардын табият-маңызын, семантикалык, тематикалык түрлөрүн, функцияларын изилдөөгө арналган.

Киришүү бөлүмүндө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты, милдети, объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, практикалык мааниси, методу жана методологиялык негизи белгиленди.

Диссертациянын биринчи бөлүмүндө сүйлөшүүнүн вербалдык эмес түрү, алардын тил илиминде изилдениши, паралингвистика илиминин кыскача тарыхы, калыптанышы, анын илим катары пайда болушуна негиз болгон теориялык өбөлгөлөр, өнүгүш процесстери жөнүндө сөз болот. Паралингвистика илиминин башкы өзөгүн түзгөн кинесика, фонация, проксемика тармактарынын изилдениши жана бул каражаттардын кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулушу, кызматы, информация туюндуруу өзгөчөлүктөрү жана тил менен болгон карым-катышы изилденди.

Ымдоо-жаңсоо белгилерин классификациялоо маселеси боюнча түркология, орус, батыш тил илиминдеги көзкараштар жалпылаштырылып жана андагы жыйналган материалдардын негизинде ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүүдөгү кызматына, соматикалык өзгөчөлүгүнө, пикир алышуучулардын жынысына, курагына ж.б. белгилерине карай классификацияланды.

Иштин экинчи бөлүмүндө ымдоо-жаңсоо белгилеринин улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрү, этикет эрежелери, тыюу-чектөөлөрү аныкталып, кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилеринин, тулку-бойдун ар түрдүү ал-абалынын, адам жүзүндөгү ар кандай өзгөрүүлөрүнүн функциялары аныкталды.

Корутунду да диссертациянын жалпы тыянак, жыйынтыктары берилди.

РЕЗЮМЕ

Ботобекова Айшат Токтоназаровна

Система невербальных средств в кыргызской речи

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - кыргызский язык

Ключевые слова: *невербальные компоненты, паралингвистика, кинесика, фонация, проксемика, мимика, жесты, речь, разные виды звуковых оттенков, обмен информацией.*

Диссертационная работа посвящена исследованию употребления невербальных средств в речи у кыргызов и его смысловой и лексической семантики, а также его видам.

Во введении обозначены актуальность темы, цели и задачи, объект, научная новизна, теоретические и практические значения работы, методологические основы, основные положения диссертации, выносимые на защиту, апробация и методы исследования.

В I главе диссертации рассматриваются виды невербальной речи, их исследования в языке, краткая история паралингвистики, её научное появление, формирование, теоретические основы и процессы развития. Также проанализирована история изучения вопросов паралингвистики и её составляющие - кинесика, фонация, проксемика, употребление их в кыргызской речи, особенности, обозначения и взаимосвязанность в кыргызском языке. Взятые во внимание всеобщность взглядов на проблемы классификации мимики и жестов в тюркских, русском и западном языкознании, на основании собранных материалов произведена классификация по соматическим признакам, особенностям, по употреблению в кыргызской речи, целям, полу, роду коммуникантов.

Во II главе работы определены национальные специфические особенности мимики и жестов, правила этикета и табу у кыргызов, собранные из речи кыргызов мимика, жесты, позы, и другие действия.

В заключении даны общие выводы.

RESUME**Botobekova Aishat Toktonazarovna****System of non-verbal components in Kyrgyz Language**

10.02.01 - Dissertation on Kyrgyz Language for an application for a scientific degree of a candidate of Philological Science.

Key words: *non-verbal components, paralinguistic, kinesis, phonation, proksemics, mimicry, gestures, speech, different kinds of sounds, poses, information exchange.*

The dissertation work is devoted to the research of non-verbal components use in Kyrgyz speech and its semantic and lexical semantics, and its types.

In the Introduction there is theme relevance, goals and objectives, scientific novelty, theoretical and practical work significance, approbation and research methods.

In the first chapter of the dissertation considered kinds of non-verbal speech, their research in speech, short history of paralinguistics and its scientific occurrence and reclaiming, theoretical skills and process of development. Also paralinguistics and its main parts, as kinesis, phonation, proksemics, their peculiarities and use in Kyrgyz language, information of meaning and interrelationship in Kyrgyz language are studied.

Here, the general opinion on problems of mimicry and gestures classification in Turk, Russian and western linguistics is taken and from the gathered materials they classified according to somatical peculiarities, use of speech, goals, sex, age of speakers.

In the second chapter, national and specific peculiarities of mimicry and gestures, ethic rules and taboo are determined.

Mimicry, gestures, poses and other actions are gathered from kyrgyz speech.

There is a conclusion in every chapter.

Басууга 08.05.07. берилди. Форматы 60x84 ¹/₁₆. Офсеттик кагаз.
Офсеттик басуу. Көлөмү 1,00 б.т. Нускасы 120 д. Заказы 224.
720044, Бишкек, Сухомлинов көч., 20.
“Текник” ББ КМТУ, т.: 56-14-55, 54-29-43
E-mail: ict@ktu.aknet.kg, beknur@mail.ru